

«Ο Τοίχος Μας»

« ... η μνήμη όπου και να την αγγίξεις πονεί ... »

Γ. Σεφέρης, *Μνήμη Α* '

ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ

ΤΟΥΤΟΣ ο στίχος, γραμμένος ειδικά γι' αυτό το νησί της νότιο - ανατολικής Μεσογείου, εδώ και σχεδόν μισό αιώνα¹, θαρρείς πως συμπυκνώνει προφητικά, με μια εκπλήσσοσα πληρότητα, εικόνες, λόγους, χρόνους και ανθρώπους.

Κι ίσως και να εξηγεί το βαθύτερο λόγο που «Ο τοίχος μας» παραμένει ένα αγνοημένο ντοκιμαντέρ κι απ' τις δυό μεριές, αυτής της βίαια χωρισμένης πατρίδας, που η μνήμη της ιστορίας της παραμένει, για όσους την αγάπησαν, ένα τραγούδι που θρηνεί.

«Μια ιστορία πολλά συγχυσμένη» όπως μονολογεί ο ένας από τους δυο δημιουργούς και πρωταγωνιστές του.

Καθώς οι μνήμες τον γυρίζουν πίσω, στον τρόπο που και οι δυο, ο Πανίκκος από τον Βορρά, πρόσφυγας στο Νότο και ο Νιαζί από το Νότο, πρόσφυγας στο Βορρά, συναπαντιούνται σε μια άλλη χώρα, -τη Γερμανία- σε μια άλλη πόλη -το Βερολίνο- επίσης τότε βίαια διαμελισμένες.

Δυο νέοι άνθρωποι πρόσφυγες στον ίδιο τους τον τόπο, πρόσφυγες και εκεί, σε μια κοινωνία με τις δικές της μνήμες, το δικό της περίφημο «τείχος». Γεγονός που όπως παρατηρεί ο Γ. Παπαδάκης², παραπέμποντας στον Ed. Said και το γνωστό άρθρο του για τους εξόριστους διανοούμενους, τους προσφέρει την αναγκαία απόσταση, αλλά και το πραγματικό μέτρο μεγέθους, για μια κριτική αποτίμηση της δικής τους κοινωνίας, της δικής τους ιστορίας.

Μιας ιστορίας που οι σιωπές που την συνθέτουν, πληθαίνουν, οι απωθήσεις της μνήμης ακόμη και πρόσφατων συμβάντων, αυξάνουν³, δημιουργώντας μ' αυτό τον τρόπο, ένα εύκολο κι' αποφασιστικό όπλο, αναπαγωγής εθνικιστικών στερεότυπων, νομιμοποίησης αντίστοιχων ιδεολογικών θέσεων στο εσωτερικό και των δύο μεγαλύτερων κοινοτήτων του νησιού.

Ιδεολογικών θέσεων και στερεότυπων που τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '50, παραμένουν -έστω και με σκαμπανεβάσματα- κυρίαρχες και στις δύο κοινότητες, αλληλοσυμπληρούμενες και έτσι αλληλονομιμοποιούμενες, διατηρώντας το πρόβλημα άλυτο, την κατανόηση της βαθύτερης ουσίας του γρίφο, τις «εγρήγορες» λεύτερες συνειδήσεις υπέρβασής του, ανενεργές και περιθωριακές.

Η υπερκαταναλωτική μανία από τη μια και η βεβαιότητα της ασφάλειας από την άλλη, φαίνεται ότι αρκούν ακόμη, για τη διαιώνιση του προβλήματος⁴, την παραμονή ακλόνητων όλα αυτά τα χρόνια των ίδιων επίσημων διαχειριστών του.

Την ίδια ώρα η ατελεύτητη επίσημη ρητορεία, το τελετουργικό των μονότονα επαναλαμβανόμενων επετείων, δεν παύει να παραπέμπει μεγαλόστομα κι επιλεκτικά στη βιωμένη ιστορία αυτού του τόπου, στη ματωμένη γεωγραφία αυτού του λαού⁵.

Και είναι ακριβώς μ' αυτή την ηχηρή κι αδάπανη ρητορεία επιλεκτικής μνήμης κι από τις δυο μεριές, μ' αυτή την ιδεολογική κατάχρηση του ιστορικού χτες, μ' αυτό το αποξενωμένο απ' τη ζώσα πραγματικότητα λεξιλόγιο - μαρτυρολόγιο ηρώων, που συγκρούεται ο λόγος αυτού του ντοκιμαντέρ, προβάλλοντας μέσα από τη δύναμη και αμεσότητα της εικόνας του και τις αυτοβιογραφικές καταγραφές καθημερινών προσώπων και βιωμάτων, τη δική του αντίσταση στην κατασκευή ενός χτες κι ενός σήμερα της Κύπρου, που επιμένει να αγνοεί την πολυπλοκότητα και πολυπρισματικότητα του ιστορικο-κοινωνικού γίνεσθαι. Που θέλει και εν πολλοίς το επιτυγχάνει να εισάγει, να διατηρεί και να αναπαράγει ένα μανιχαϊκό διχαστικό δίλημμα του «εμείς» και οι «άλλοι».

Όπου στο «εμείς» της κάθε κοινότητας, συμπορούνται όλα τα θετικά κι ανθρώπινα και στο «άλλοι» όλα τα αρνητικά κι απάνθρωπα. Και μάλιστα με τις ίδιες ακριβώς λέξεις - σύμβολα ταυτότητας κι από τις δυο πλευρές «του τοίχου μας» και για τα ίδια ακριβώς πράγματα.

Κι είναι μέσα απ' αυτές τις υπέρ - απλουστευμένες νοηματοδοτήσεις που ο εθνικιστικός λόγος αντιμετωπίζει και το «εμείς» και το «άλλοι», ως ένα ενιαίο σύνολο, με σαφή κι' ακλόνητα απ' το χρόνο πολιτιστικά χαρακτηριστικά, πολιτικά και ιδεολογικά κέντρα αναφοράς, ως ένα αδιαφοροποίητο συλλογικό Υποκείμενο.

Όσο όμως συνεχίζουμε να αντιμετωπίζουμε το πολύπλοκο και συνεχώς μεταβαλλόμενο δεδομένο των κοινωνικών δομών στο εσωτερικό και των δύο κοινοτήτων ως ενιαίο, στατικό κι' αδιαίρετο όλο, με μια και μοναδική σκέψη, τόσο τα βήματά μας προς τη λανθασμένη κατεύθυνση θα συνεχίζονται⁶, τα χάσματα της απόστασης θα μεγαλώνουν.

Υπερβαίνοντας ακριβώς αυτή την εθνοκεντρική θεώρηση, απεγκλωβιζόμαστε απ' τα αδιέξοδα, ανοίγουμε μονοπάτια κατανόησης των καθημερινών ανθρώπων του νησιού, που επί αιώνες ζούσαν μαζί, παρά τις θρησκευτικές κι αργότερα εθνικές διαφοροποιήσεις τους, που μιλούσαν ένα ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα το οποίο, παρά τις διαφορετικές αφετηρίες του, η τονικότητα αλλά και η εκφορά του και η ανάμειξη των λέξεών του, καθώς και η εύκολη μεταπήδηση από τη μια γλωσσική ρίζα στην άλλη –όπως αναδεικνύεται αβίαστα στο ντοκιμαντέρ μέσα από το λόγο του τουρκοκύπριου βοσκού με την ελληνοκύπρια γυναίκα– το έκανε όχι μόνο κοινό για τους κατοίκους του νησιού, που παλιότερα οι περισσότεροι ήτανε δίγλωσσοι, αλλά και ακατανόητο τόσο για τους Ελλαδίτες, όσο και για τους Τούρκους της Μικράς Ασίας.

Ακριβώς δε αυτά τα στοιχεία-κλειδιά προβάλλει με ένταση «Ο τοίχος μας». Και μάλιστα μέσα από τη δύναμη της εικόνας, του άμεσου και ξεστου προφορικού λόγου και της μουσικής του υπόκρουσης –αυτού του ανυπέρβλητου συνδυασμού στοιχείων άμεσης υποβολής και έμμεσης διδακτικής κάθε ντοκιμαντέρ⁷– μας επιτρέπει την απεμπλοκή από τις κυρίαρχες στερεοτυπικές αγκυλώσεις, μας υπο(επι)βάλλει την εμπλοκή της βιωμένης μνήμης όχι μόνο της δικής μας αλλά ισότιμα και εκείνης του άλλου, του διπλανού, του σύνοικου πάνω στο νησί. Του άλλου δια του οποίου συνειδητοποιούμε το δικό μας εμείς κι αντίστροφα. Μας θυμίζει τις ξεχασμένες σελίδες της κοινής ιστορίας του τόπου.

Με αυτό τον τρόπο η οπτική γωνία - άποψη των δημιουργών του «Τοίχου μας» αποκτά δύναμη που ξεπερνά την κατά τ' άλλα περιθωριακότητά της.

Μας οδηγεί σ' ένα άλλο κοίταγμα του ίδιου χώρου και χρόνου, άρα και στην ανάδυση πολιτικών υπέρβασης των συσσωρευμένων αντιφάσεων.

Οι εμπειρίες των κοινών λέξεων-βιωμάτων –προσφυγιά, νεκροί, αγνοούμενοι, φόνοι, βιασμοί, φόβοι, έγκλημα– ξαναγίνονται κοινές ανθρώπινες ιστορίες πόνου, όχι γενικά και αόριστα, μα απτά και συγκεκριμένα, μέσα από την δύναμη της εικόνας και την αμεσότητα του λόγου των προσώπων.

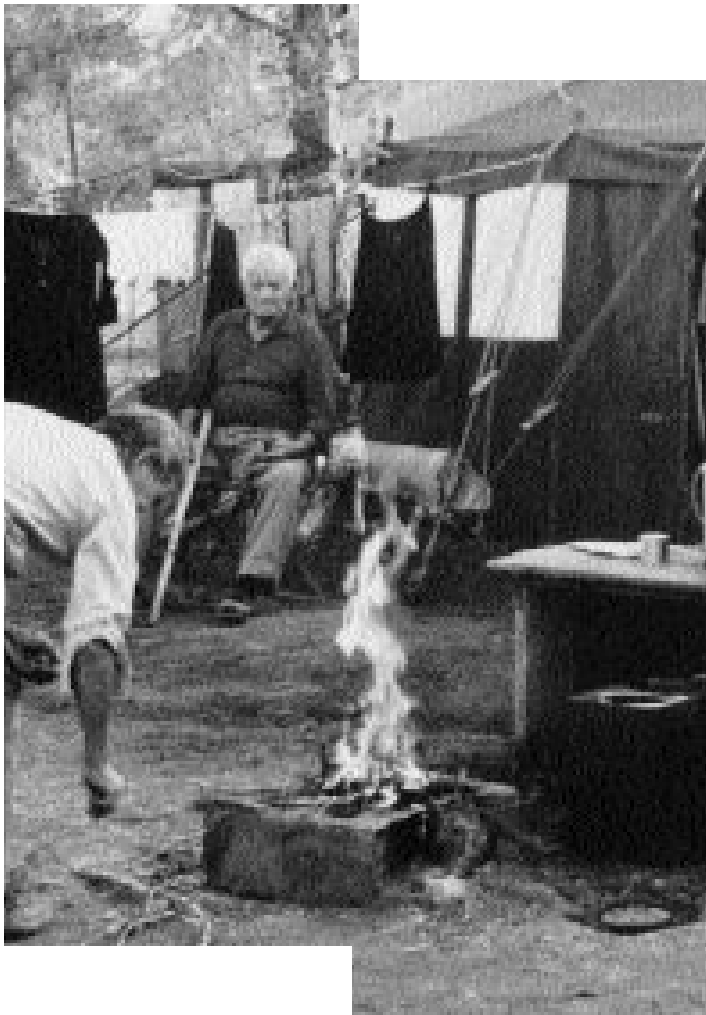
Η μεζούρα καταμέτρησης λογιστικά των ευθυνών –όσο ακριβοδίκαιη κι αν είναι, που ποτέ δεν μπορεί να είναι– δεν έχει έτσι καμιά σημασία.

Η Τουρκοκύπρια και η Ελληνοκύπρια που κλαίνε στην Περιοστερώνα για τον ίδιο τελικά πόνο γίνονται ένα, επιτρέποντάς μας τη βαθύτερη κατανόηση αυτού που μονολογεί κάποια στιγμή ο Πανίκκος «ότι δεν υπάρχει διαφορά στον ανθρώπινο πόνο».

Και χωρίς ολόκληρη τη μνήμη του πόνου, δεν γεννιέται ελπίδα υπέρβασής του.

Ακριβώς γι' αυτό και η γιαγιά Φατμέ, τούτο το σύμβολο-πρόσωπο μιας αφανάτιστης λαϊκής μνήμης-συνείδησης που χάνεται όσο κυλά ο χρόνος του διαμελισμού, αλλά που μέσα της πάλλει μια διαφορετική κυπριώτικη καρδιά π' αρνείται να συμβιβαστεί με τα τετελεσμένα της βίας από τον καιρό της ΕΟΚΑ και της ΤΜΤ, μέχρι τα σήμερα, σε μια ιδιότυπη προσευχή μέσα στην οποία σμίγουν αρμονικά ο Αλλάχ και η Παναγιά, καίει φύλλα ελιάς για να ξερκίσει το κακό που έπεσε «πάνω σ' αυτό το πορτοκάλι που είναι η Κύπρος» και που πάνωθό του έγινε κατορθωτό να χτιστεί όλος αυτός ο πόνος.

Η γιαγιά Φατμέ που άθελά της, μας βοηθά να αισθανθούμε ακόμη βαθύτερα έναν άλλο προφητικό στίχο-προσευχή του ποιητή και πάλι γραμμένο για τούτο το νησί πριν χρόνια πολλά:

«Κύριε, βοήθα να θυμόμαστε
πώς έγινε τούτο το φονικό
την αρπαγή, το δόλο, την ιδιοτέλεια
το στέγνωμα της αγάπης.
Κύριε βόηθα να τα ξεριζώσουμε».⁸

Αυτό το ξεριζώμα θαρρώ πως επιχειρούν και οι πρωταγωνιστές-δημιουργοί του «Τοίχου μας» με μια σειρά συμβολικών έστω και απλοποιητικών σκηνών.

Όταν ποτίζουν π.χ. από κοινού τον φοίνικα στη μνήμη του χαμένου και προδομένου ελληνοκύπριου πάλικαριού.

Όταν περπατούν μονάχοι στα χορταριασμένα πια καλντερίμια της νεκρής ζώνης στη Λευκωσία, ανάμεσα σε έρμα κι εγκαταλελειμμένα μαγαζιά αφήνοντας πίσω τους το Ελληνοκυπριακό «Δεν ξεχνώ» και το ομόλογό του το Τουρκοκυπριακό «Unutuayacagiz» (Δεν θα ξεχάσουμε). Αφήνοντας πίσω τους τις πολύβουες σιωπές των αντιπαρατιθέμενων στρατηγικών των «άλλων», των δικών τους «άλλων». Αυτών των «άλλων», μιας επαρχιακό-κοσμοπολίτικης κι ευημερούσας Κύπρου από την μια, μιας κλειστής αλλά ασφαλούς από την «ευτυχή επιχείρηση ειρήνης»⁹ Κύπρου από την άλλη, που και τις δύο ο φακός τους, επιδεικτικά θέλει να αγνοεί.

Όπως εδώ που τα λέμε κι' αυτοί οι «άλλοι», οι δικοί μας «άλλοι» στρέφουν την πλάτη τους στο σαθρό όριο, από σακιά, βαρέλια και συρματοπλέγματα, που βίαια κι' άσπαρα διχοτομεί το κορμί της πόλης, μη σεβόμενο ούτε καν τα παλιά ενετικά της τείχη. Ορθώνουν αυθαίρετα άλλους τοίχους-όρια πολύ πιο ισχυρά ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Οικοδομούν δυο σε όλα ασύμπτωτες υποκουλτούρες, εχθρικές μεταξύ τους, όπου οι ήρωες και μάρτυρες των μεν γίνονται δολοφόνοι και δαίμονες των δε, η ιστορία τεμαχίζεται κατά το δοκούν, τα εγκλήματα στο εσωτερικό και των δύο κοινοτήτων εξαφανίζονται. Αποδεικνύοντας ότι το πρόβλημα τελικά δεν βρίσκεται στη «γροαμμή αντιπαράθεσης» αλλά πίσω απ' αυτήν και μέσα μας, στη βαθιά ριζωμένη, μονοδιάστατη και σοβινιστική αντίληψή μας για τον κόσμο, που δεν μας επιτρέπει να δούμε γυμνή την ιστορική πραγματικότητα, όλη, χωρίς φτιασιδώματα και αποσιωπήσεις, να αποδεχούμε ισότιμα τον άλλο ως άλλο εμείς. Να διδαχτούμε από την ιστορία.

Ίσως και γι' αυτό στο σκηνοθετικό εφεύρημα με το εγκαταλελειμμένο σπιτικό και τα χυμένα στο πάτωμα μισοσχισμένα βιβλία ιστορίας, η μικρή κουκουβάγια αρνείται να παίξει τον διαχρονικά συμβολικό της ρόλο –της επιστροφής της σοφίας και της λογικής στο κέντρο της ζωής του νησιού– και παραμένοντας φοβισμένη γυρίζει την πλάτη στους πρωταγωνιστές-δημιουργούς προσπαθώντας να βρει καταφύγιο στο αδιέξοδο ενός άλλου ... τοίχου, εκείνου του δωματίου.

Οι δημιουργοί πάντως του «Τοίχου μας» επιμένουν κόντρα στο ρεύμα –της μικρής παρέλασης με τα αναπεπταμένα λάβαρα που επιδεικτικά προσπερνούν– να οδεύουν τον δρόμο τους. Να μοιράζονται το ίδιο πάθος, για την μικρή κοινή τους πατρίδα. Να παραμένουν στρατευμένοι σ' ένα άλλο πρόταγμα.

Όπως και εκείνος ο μοναχικός Τουρκοκύπριος πολιτικός, ο Ντουρτουράν που με το μικρό του βαλιτσάκι και το ακόμη πιο μικρό πολιτικό του εκτόπισμα, εμφανίζεται να διαβαίνει μονάχος την πράσινη γραμμή για να συνεχίσει ανάμεσα σε Ελληνοκύπριους πρόσφυγες τη συζήτηση που είχε ήδη ανοίξει σ' ένα Τουρκοκυπριακό καφενείο για την ανάγκη επαναπροσέγγισης. Αυτή είναι άλλωστε και η μόνη ενεργή παρουσία πολιτικού προσώπου κι από τις δύο κοινότητες σ' όλο το ντοκιμαντέρ.

Η δύναμη πάντως του φακού –όπου η εικόνα σχηματίζεται απτά και το μήνυμα κατακτιέται όχι τόσο νοητικά αλλά προσλαμβάνεται κυρίως συναισθηματικά– τους επιτρέπει να υπερβούν τους τοίχους, αυτούς τους άλλους τους ουσιαστικότερους που ορθώνονται γύρω τους, να μετατρέψουν τελικά το όριο σε μιας πάχους παλάμης ασβεστωμένη γραμμή, σε μια ταράτσα φυλακίου του ΟΗΕ, που το δρασκελισμά της, είναι ένα τίποτα.

Ένας διαφορετικός λοιπόν ρεαλισμός και όχι μια ακόμη ανέξοδη ρητορεία ή μια ανεφάρμοστη ουτοπία, προβάλλει απ' τον «Τοίχο μας», προσφέροντας τη δική του διέξοδο-κάθαρση.

Διέξοδο για κάποιους, ακόμη και βλάσφημη. Διέξοδο πάντως ανατρεπτική του σημερινού α-λογου

κι αδιέξοδου status quo το οποίο, παρά τις κατά καιρούς διακηρύξεις, φαίνεται πως βολεύει άνετα τους εξουσιαστικούς διαχειριστές και από τις δυο μεριές της πράσινης γραμμής, που όπως οδυνηρά επιμένει να μας θυμίζει ο «Τοίχος μας», από το 1958 πριν ακόμη την ανεξαρτησία με την γνωστή τότε ως γραμμή Mason-Dixon, άρχισε να χωρίζει βίαια τις δυο κοινότητες, για να επανέλθει «προσωρινά» μετά τα γεγονότα του 1963 και να παγωθεί όχι μετά την εισβολή του '74 μα το 1975 ως αποτέλεσμα της συμφωνίας Μακαρίου - Ντενκτάς, που υποχρέωσε τους Τουρκοκύπριους του Νότου να εγκαταλείψουν το βίος τους και να γίνουν πρόσφυγες στον Τουρκοκρατούμενο Βορρά.

* *

Με τέτοιες επώδυνα οδυνηρές μνήμες η «πέτρα του Ρωμιού» ή κατά τους τουρκοκύπριους η «πέτρα των απίστων», με την οποία ανοίγει και κλείνει το ντοκιμαντέρ, υπερβαίνει προφανώς τις όποιες τουριστικές υποδηλώσεις της. Υπερβαίνει ταυτόχρονα και τις κυρίαρχες ελληνοκεντρικές αναγνώσεις της. Αποκτά συμβολικά -όπως τόσο αρέσει στον Παπαδάκη να μας θυμίζει¹⁰- ολάκερη την αλληγορία των μύθων της

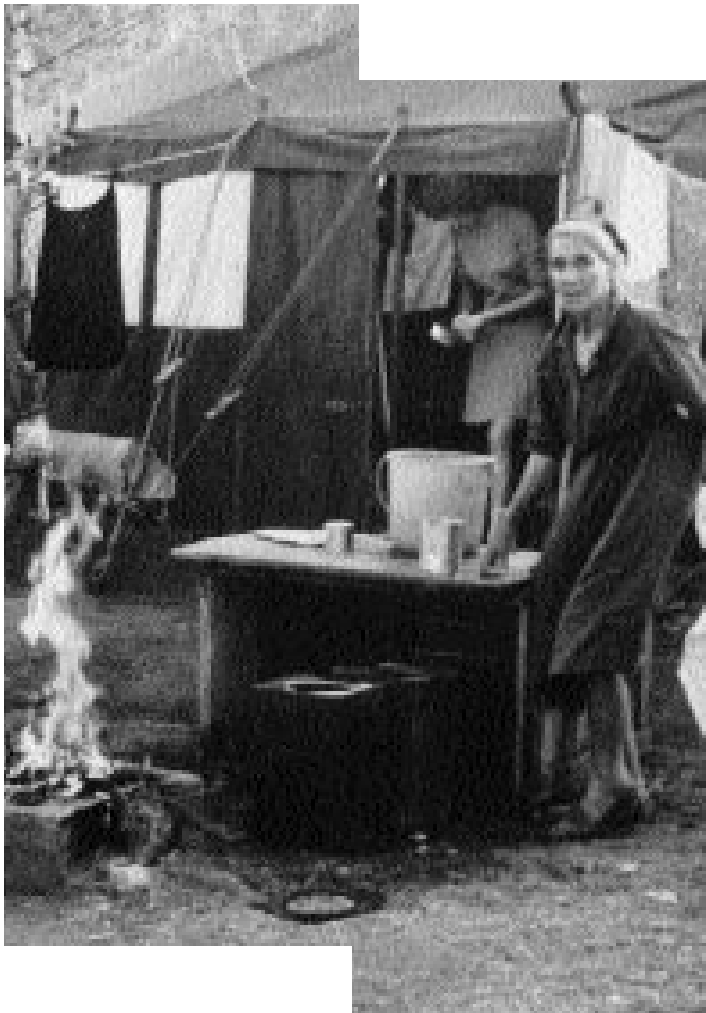
Από μονοδιάστατο σύμβολο της διαχρονικής Ελληνικότητας του νησιού, αποκτά μια άλλου είδους δυναμική λειτουργία και μετατρέπεται σε σημείο συμβολικής πρόσμιξης των δύο μεγαλύτερων κοινοτήτων του.

Όχι μόνο στην ολοκληρωμένη χρονικά μα και νοηματοδοτικά μεσαιωνική της αναφορά στο μυθικό εκείνο Βυζαντινό Ακρίτα των ορίων, που το δεύτερο συνθετικό του ονόματός του Διγενής προδίδει, όσο κι αν αυτό αποσιωπάται, την δημιουργικότητα της διπλής καταγωγής του, πραγματική κάθαρση απ' τα δεινά που ως ψευδώνυμο κουβάλησε στη σύγχρονη Ιστορία της Κύπρου. Αλλά κυρίως στη μυθολογική της ανάγνωση που μας επιτρέπει μια ριζικά άλλη οπτική της κοινής μοίρας των δύο κοινοτήτων που η Ιστορία το θέλησε να συναπαντηθούν εδώ και αιώνες πάνω σε τούτο το απ' ανέκαθεν νησί-σταυροδρόμι πολιτισμών κι ανθρώπων.

Οπτική που προϋπάρχει και των δύο, η οποία όμως στο συμβολικό επίπεδο επιτρέπει ένα άλλο και πιο οργανικό δέσιμο όλων των κατοίκων του νησιού, μια άλλη και πιο βαθιά κατανόηση της σύνθετης πραγματικότητάς του.

Ας θυμηθούμε ότι στα χρόνια των μύθων σ' αυτή την πέτρα ορόσημο μέσα από το κύμα που σπάει πάνωθ' της, τα αποκομμένα βίαια γεννητικά όργανα του Ουρανού, μετέπλασαν εδώ την ανατολίτικη θεά Αστάρ ή Ισάρ σε Αφροδίτη και έτσι μεταλλαγμένη την εισήγαγαν στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ας θυμηθούμε επίσης ότι αυτή η θεά με το προελληνικό όνομα που τόσο της άρεσε να βασανίζει θεούς κι ανθρώπους αποτελεί δημιουργικό μίγμα δοξασιών τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης. Είναι μεν θεά του Έρωτα αλλά «της αρέσει να ανακατώνεται στη φασαρία του πολέμου»¹¹. Απ' αυτό το ... ανακάτωμα άλλωστε με τον θεό του πολέμου Άρη γεννιούνται από τη μια ο Έρωτας και η Αρμονία, από την άλλη όμως ο Φόβος.

Ας θυμηθούμε ακόμη ότι το αγαπημένο της θεάς μισοφέγγαρο, εκτός από το να κυματίζει στις σημαίες της μιας κοινότητας επιτελεί ταυτόχρονα μετά τόσες χιλιάδες χρόνια την ίδια και πάλι λειτουργία, τουλάχιστον για τους ελληνοκύπριους, ενός βίαιου και οδυνηρού ακρωτηριασμού, όπως και τότε όταν χρησιμοποιήθηκε ως το όργανο της αποκοπής των ... οργάνων του Ουρανού, από τον γιο του Κρόνο. Αυτόν τον επίσης βίαιο και ανατολίτη θεό που προσωποποιεί τον πανδαμάτορα χρόνο και του οποίου η λατρεία δυστυχώς δεν συνδέθηκε με τη μνήμη και την Ιστορία, αλλά μάλλον με τη λήθη. Μια που τούτος ο θεός του χρόνου επιχειρεί και για μεγάλο διάστημα το πετυχαίνει να τρώει τα ίδια του τα παιδιά – γεγονότα και συνακόλουθα να νομίζει ότι τα εξαφανίζει, τα εκριζώνει από τη μνήμη, μέχρι βέβαια την ώρα που από τη λήθη τα γεγονότα παιδιά του χρόνου-Κρόνου επανεμφανίζονται στο κέντρο της ζωής-μνήμης ανατρέποντας για πάντα την εξουσία του. Με τον χρόνο άλλωστε συνεχίζει να αναμετριέται όχι μόνο «Ο τοίχος» του Νιαζί και του Πανίκου, αλλά και η ίδια η Ιστορία της Κύπρου. Ο χρόνος μένει να δείξει αν ισχύει τελικά και προς ποια κατεύθυνση η διαπίστωση του Andrus «οτι σ' αυτό το νησί υπάρχει ένα πείσμα ακόμη πιο δυνατό κι' από την ίδια την ελπίδα»¹².

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κάσδαγλης, Ε., Πρόλογος στο: *Κύπρος, Μνήμη κι' αγάπη. Με το φακό του Γιώργου Σεφέρη*, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 1990, σελ. 9 επ.
2. Ανέκδοτη ανακοίνωση σε Συνέδριο στη Λυών τον Οκτώβριο του 1997 για το συγκεκριμένο ντοκιμαντέρ με τον ευρηματικό στα αγγλικά τίτλο, *Memories of Walls, Walls of Memories*.
3. Για τις λειτουργίες τις μνήμης, βλ. εκτός άλλων και Μπουσχότεν Βαν Ρ., *Ανάποδα Χρόνια, συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 – 1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997 (μέρος IV, Μνήμη και Ιστορία, σελ. 211 επ.) και Halbwachs M., *La memoire collective*, PUF, Paris 1950.
4. Στην ουσία δεν πρόκειται για ένα πρόβλημα αλλά για διάφορα προβλήματα, τα οποία έχουν τουλάχιστον τέσσερα επίπεδα κοινωνικών πραγματικοτήτων και σχέσεων δυναμικότητας που επηρεάζουν το ένα το άλλο. Σύμφωνα με την ανάλυση του Loizos P., στο «Κατανοώντας το 1974, Κατανοώντας το 1994», άρθρο στο Περιστιάνης Ν. και Τσαγγαράς Γ. (επιμ.), *Ανατομία μιας Μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974*, εκδ. Intercollege, Λευκωσία 1995, σελ. 105 επ.
5. Ας μην ξεχνάμε π.χ. ότι οι επίσημοι εορτασμοί για την επέτειο της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας του Κυπριακού κράτους άρχισαν μετά την εισβολή του 1974 για τους ελληνοκύπριους, ενώ το 1960 η ανεξαρτησία χαροποιήσε τους τουρκοκύπριους και θεωρήθηκε θλιβερό γεγονός για τους ελληνοκύπριους.
6. Loizos P., ό.π., σελ. 107.
7. Για μια ανάλυση της δυναμικής των λειτουργιών του ιστορικού ντοκιμαντέρ βλ. την εισαγωγή στο Ρήγος Α., *Τα Χρόνια Χρόνια*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τομ. 1ος, σελ. 11 επ.
8. Από το ποίημα «Σαλαμίνα» γραμμένο στη Σαλαμίνα της Κύπρου τον Νοέμβριο του 1953 βλ. Σεφέρης Γ., *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1967 (7η εκδ.), σελ. 269.
9. Όπως η επίσημη Τουρκοκυπριακή άποψη καταγράφει, αυτό που η Ελληνοκυπριακή ονομάζει εισβολή και κατοχή.
10. Βλ. σημ. 2 αλλά και Παπαδάκης Γ., «20 χρόνια μετά από τι; Η πολλαπλή νοηματοδότηση του 1974», στο *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης ...*, ό.π., σελ. 353 επ.
11. Βλ. Κακριδής Ι., *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, τομ. 2ος, «Οι Θεοί», σελ. 179 επ.
12. Περιέχεται στην κατακλείδα του άρθρου του γνωστού ιστορικού μελετητή της Κυπριακής Ιστορίας Andrus Kebin, το οποίο δημοσιεύθηκε στην εφημ. «Το Βήμα» της 18 Ιανουαρίου 1988.

